

УДК 811.411=22'373.6 : 633.791 (100=1/=9)

ЄВРАЗІЙСЬКІ ФІТОНІМИ “ХМІЛЬ” ТА АРАМЕЙСЬКІ (СИРІЙСЬКІ) HML, HMR, АРАБСЬКІ. HMR, HML

Валерій Бушаков

*Маріупольський державний університет,
кафедра грецької філології,
просп. Будівельників, 129-а, Маріуполь, Україна, 87500,
тел.: 06295289476 e-mail: grechfak@yandex.ru*

Жодну з існуючих етимологій фітонімів “*Humulus lupulus*” в осетинській, слов'янських, германських, фінно-угорських і тюркських мовах (В. Абаєв, А. Львов, О. Трубочов та ін.) не можна визнати достовірною чи достатньо переконливою. Натомість запропоновано семітську етимологію: осет. **хуымæллæг** ‘хміль’, тюрк. **qum(u)laq** ‘хміль’, ‘хмелеві шишки’ походять від арам. (сир.) **hml** ‘дріжджі, закваска’, оформленого у східноіранських мовах суфіксом **ak / ag**, котрий утворює іменники від іменників, має гіпокористичне значення, “натуралізує” запозичення з іноземних мов. Слов. ***хъмель** та герм. ***xumalaz ~ *xumalōn** можуть походити безпосередньо від семітського етимона. Запропонована гіпотеза знаходить підтримку в семантиці тур. (діал.), азерб. **mayu otu** ‘хміль’ (букв. “дріжджова трава”).

Ключові слова: фітонім хміль, етимологія, етимон, семітські мови, іранські мови.

Мета розвідки полягає в аналізі існуючих етимологій споріднених назв хмелю (*Humulus lupulus* L.) у мовах Євразії: д.-рус. **дѣиѣѣу**, швец. **húmle**, лат. **humulus**, франц. **houblon**, осет. **хуымæллæг**, казах. **кұмлақ** тощо, – жодну з яких не можна вважати остаточною [див. : 7, с. 120–122; 11, с. 60–67; 20, с. 344–345; 21, с. 75–76; 22, с. 141–145], та у спробі відшукати етимон розгляданих фітонімів у семітських мовах, які, на диво, ще ніким не залучалися. Чому цього не зробив жоден дослідник раніше? Здатність очаровувати, ймовірно, притаманна не лише священному напою аріїв, а й словам, які його позначають – ав. **haōma**, д. інд. **sōma**.

Хміль є цінною господарською культурою, а також знаковою рослиною в картині світу українців та багатьох інших народів, тому походження його назв становить незаперечний мовознавчий і культурологічний інтерес. На півночі Франції та у Фландрії (регіон Бельгії) завершення збирання врожаю хмелю відзначається Святом хмелю (Fête du Houblon).

Як з'явилося пиво оповідається в осетинському героїчному епосі “Нарти” [12, с. 42–43]. Нарт Уризмаг розповів своїй дружині Сатані, що побачив у лісі, як горобець, сп'янілий від хмелю, впав з гілки, але не вмер і став качатися по землі. Сатана попросила

принести хміль, приготувала з ячменю сусло, додала хміль і вийшов п'яний напій, після чого вона придумала, як готувати пиво. Міф про винахід пива представлений в епосі також у пісенній формі:

Ой, пиво, говорят, пиво,
 Уастырджи⁸ сотворенное пиво.
 Вон с горы птица вспорхнула,
 В долину она слетела,
 У фруктовой рощи на дерево опустилась,
 Хмеля ягоды поклевала,
 Хмель ей в голову ударил,
 Бедная птичка на землю свалилась,
 Бедняк-дровосек на нее наткнулся.
 Вот, говорит, чудо-невидаль!
 К Сатане птичку принес;
 Та, говорят, у огня ее обогрела,
 Бедную птичку стошнило,
 Хмеля ягоды она изрыгнула.
 Вот, говорят, чудо-невидаль!
 Говорят, [Сатана] на гору послала
 И у золотого Уастырджи
 Зерна солода попросила,
 Пиво заквасила.
 Ой, пиво, говорят, пиво,
 Ой, пиво, густое пиво,
 Густое пиво, благодатное пиво!
 С той поры, говорят, и узнали о нем.
 Пусть долго живет эта птичка,
 А еще дальше – Сатана! []

У нартському епосі, коли Сослан звернувся до різних дерев з проханням заступити путь нищівному колесу Балсага (“колесо Іоанна Хрестителя”, тобто сонце), то зупинити його спромігся лише хміль [9].

А в балканських мовах і діалектах, як встановила М. В. Домосилецька, “підхід до номінації хмелю чисто практичний і реалістичний – ніяких найменувань *Humulus lupulus*, пов’язаних з легендами, народними магічними обрядами, повір’ями, зокрема апотропеїчними, поки не виявлено” [5, с. 232].

За М. Костомаровим [10], у російських піснях хміль символізує веселість і гостинність, в українській народній поезії хміль іменують “буйним зіллям”, він є символом як гульгійства, так і відваги та удалі. Із хмелем, порівнюють козака-гульвісу й козака-героя: Чи не той то хмель, хмель, що коло тичини в’ється?

Гей то наш козак Нечай, що з ляхами б’ється!

Із хмелем асоціюється образ Богдана Хмельницького:

Ой спасибі тобі, Хмелю,

⁸Wástyrđi / Wásgergi (св. Георгій) – небожитель, батько Сатани у нартському епосі.

й превелика шана,
Що врятував Україну
Від польського пана.

Хміль вирощують задля потреб пивоваріння. Пиво відоме людству з давніх-давен [32, р. 9–24]. Єгиптяни приписували винахід ячмінного пива (cythos) богові Озирісу, пиво виготовляли ібери (caelia, cerea), кельти (korma в Галлії), германці (англ. ale, beer, нім. Bier), іллірійці (sabaïum), фракійці, фрігійці, вірмени, скіфи [15, с. 571–572]. Назва пива sabaïum в Іллірії та Паннонії явно пов’язана з фрігійським божеством Сабазієм, яке у грецькій міфології ототожнюється з Діонісом, що навчив людей виноградарству та виноробству, тобто винахід пива могли приписувати Сабазію. З д.-англ. **ealu(ð)**, англ. **ale**, д.-ісл. **ol**, прагерм. ***alub** ‘пиво’ пов’язані фін. **olut**, лит. **alùs**, латис. **alus** ‘пиво’, д.-прус. **alu** ‘хмільний мед’, д.-рус. **іѣу** ‘сікєра’ – хлібне або фруктове вино’, словен. **òl** ‘пиво’, осет. **ælūton / ilæton, æluton** ‘пиво особливого варіння’, осет. > груз. **ludi**, (діал.) **aludi** ‘пиво’ [1, т. I, с. 129–131; 17, т. III, с. 132–133; 28, s. 8; 37, s. 12]. Але старовинне пиво виготовляли без хмелю.

Культура хмелю прийшла до Європи з Азії, не раніше Великого переселення народів (IV–VII ст.). Перше згадування про хмільники (**humlonariae**), міститься в дарчому акті короля Пипіна Короткого від 768 року. При Карлі Великому та його наступниках у деяких областях Германської імперії хмелем сплачували державні податки. У XIV ст. хмелярство вже було значно поширене у Середній Європі, а у XVI ст. потрапило до Англії [18, с. 453; 32, р. 107–112]. Парламент Англії якось був заборонив вирощування хмелю, назвавши його “a wicked weed”, але ненадовго. У час заборони для надання елю смаку й запаху використовували вереск та плющ, лише німецьке пиво містило хміль, котрий, як вважали англійці, спричиняв меланхолію.

Розповсюдження хмелярства супроводжувалося запозиченням його назви. Фонетико-морфологічний склад культурного слова “**h-m-l**” у мовах, представлених в поданому нижче списку, та ареали цих мов дають змогу робити певні припущення, щодо можливих напрямів його поширення.

Назви хмелю із комплексом “**h-m-l**”:

мови Кавказу: осет. **хуымæллæг**, від якого походять каб. **хъуымбылэ**, балк. **ху-маллак**, карач. **хумеллек**, ног. **куьпелек**, авар. **хомелег, хомели, хумели**, інг. **хо**;

тюркські мови: д.-тюрк. **qumlaq** – назва в’юнкої рослини у Словнику Махмуда Кашгарі, XI ст. [6, с. 466], чаг. **qumlaq** – рослина, яку додають у п’яний медовий напій, ног. **кылмак**, казах. **құмлақ**, узб. **қулмоқ**, тюмен. **комлак**, алт. **қумдак, куманак, кымынак, куманд, кумунак**, шор. **кыбынак** ‘хмелеві шишки’, хак. **хумнах** ‘шишка (хмелю, сосни)’;

тюркські та фінно-угорські мови Волго-Камського регіону: башк. **комалак**, тат. **колмак**, (діал.) **комлак, комалак, кумалак**, чув. **хӓмла**, мар. лугова **умлӓ**, мар. гірська **ымылӓ**, ерз. **комоля**, мокш. **кӓмля**, манс. **kumliḥ**, угор. **komló** < ст. угор. **qumlou** (X ст.)⁹;

слов’янські мови: болг. **хмел**, д.-рус. **ѡ(ѣ)іаѣѣ** ‘хміль’, ‘шишки хмелю’ (у Повісті

⁹Мадяри запозичили назву хмелю ще на своїй уральській прабатьківщині.

временних літ під 985 роком), білорус. **хмель**, рос. **хмель**, укр. **хміль** (род. відм. **хмелю**), пол. **chmiel**, словац. **chmel'**, чес. **chmel**, серб.-хорв. **хмель**, словен. **hèmlj** < праслов.

*хъмель;

н.-грец. **χοῦμελη** ~ **χοῦμηλη** < слов.;

рум. **hamei** < слов.;

прибалтійсько-фінські мови: фін. **humala**, ест. **humal**, вепс. **humal**, саам. (норвезький діал.) **hombel**;

германські мови: д.-норв. **humall**, норв. **hùmle**, д.-ісл. **humli**, **humla**, **humall**, ісл. **humall**, швец. **húmle**, дат. **hùmle**, д.-англ. **humele**, с.-н.-нім. **homele** < ***xumalaz** ~ ***xumalōn** [34, p. 192];

лат. **humolo**, **humulo**, **humilo**, **humlo**, **humblo**, **umlo**, **umblo** (род. **onis**, **humulus** (вже у VIII ст.) < герм. [31, p. 507];

ст.-франц. **homlon**, **humlon**, **humolone**;

франц. **houblon** (1413 р.) < ст.-валлон. **hubillon** або гол. **hop** [27, p. 256], гол. **hoppe** або франк. ***hummol** [26, p. 375];

тал. **һүәме** ‘хміль’, ‘плющ’ [16, с. 242] (вище згадувалося, що в Англії плющ тимчасово використовували у пивоварінні замість хмелю).

За Е. Ельквістом, термін “хміль” потрапив у скандинавські мови зі східнофінських або тюркських через слов’янські [29, s. 192]. І. Шервашидзе вважає тюрк. **qumlaq** “єдиним більш чи менш надійним давнім аланізмом у тюркських мовах”: ***xaumallak** > **qumlaq**. Вже вторинна бұлгарська форма без кінцевого **k** (пор. чув. хәмла) перейшла у фінно-угорські та слов’янські мови і поширилась далі у Європі [21, с. 76]. В. Орел припускає, що у германські мови назва хмелю потрапила через слов. ***хъмель** або безпосередньо з чуваської мови, а чув. **хәмла** було запозичене з осетинської [34, p. 192].

Назви хмелю, відмінні від “**h-m-l**”:

д.-в.-нім. **hopfo**, с.-в.-нім. **hopfe**, нім. **Hopfen**, нім. діал. **hupp**, д.-англ. **hoppe**, англ. **hop**, гол. **hop**, **hoppe**, люк. **Happ** (етимологію див. [40, s. 104]);

лат. середньовічне **hupa** < герм. [31, p. 507];

брет. **houpez**, вал. **hopez**;

гел. **lus an leanna**, **lionn luibh** ‘ale or beer plant’;

мен. **lus y gharqid**, **lus y lhionney**, **ob**

ит. **ap(v)yniaī**, **ap(v)ynŷs**, латис. **ap(v)ini**, **apinis**, **apīnis**, від **ap** ‘о, об, обі’ + лит. **vyti**, латис. **vīt** ‘вити’, ‘плести’ [28, s. 13; 37, s. 20];

ест. **tapp**;

лат. **lupus** ‘хміль’ (← **lupus** ‘вовк’) (див. [3, с. 605]); від народного лат. ***lupulus** ‘хміль’ походять іт. **lúppolo** [36, p. 599], ісп. **lupulo**, порт. **lúpulo**, н. грец. **λούπινο[v]**;

порт. **pé-de-galo** (“нога півня”);

н.-грец. **βούνη**, **λυκίσκος**, від **λύκος** ‘вовк’, пор. лат. **lupus** ‘вовк’ → **lupus** ‘хміль’ (етимологію див. [5, с. 228–229]), **ζυθόχορτο** (**ζύθος** ‘пиво’, **χόρτο** ‘трава’);

алб. **kampatë**, **kulpr i butë**, **kulth**, **kurpnë**, **lavër**, **sumbullar** (етимологію див. [5, с. 225–227]);

рум. діал. **pește de pădure** (“риба лісу”), **tofolean**;

аз. **мајаоту** (**маја** ‘дріжджі’, от ‘трава’), тур. діал. **маја оту**, кум. **маячырма-вукь**;

тур. **şerbetçi otu** (**şerbetçi** ‘виробник або продавець шербету’, **ot** ‘трава’);

абх. **а-карма́, а́-лымшә́**;

вірм. **Գալլխոտ** (“вовча трава”), **Գալլուկ**, пор. лат. **lupus**, н.-грец. **λυκίσκος**;

груз. **სვობ, ფშაღა**

удм. **туг**;

перс. **razäk**;

араб. **ḥašīšu ‘ad-dīnāri** – “трава динарів”), **‘al-juljul nabāt** (**‘al-junjul nabāt**) – “рослина – дзвіночки”;

монг. **зэрэг**;

кит. 啤酒花 **pījiūhuā** (*Humulus lupulus* L.);

яп. **カラハナソウ** **karahanasō**.

Неприйнятними вважаються етимологія, що пов’язує д. ісл. **hymli**, д. англ. **hymele**, с. н. нім. **homele** ‘хміль’ з н. в. нім. **hummeln** ‘шарити, обмацувати’ [17, т. IV, с. 250], спроба М. Рясянена вивести д. тюрк. **qumlaq** з д. тюрк. **qum** ‘хвилі, хвилювання’, ‘хвилюватися (про воду)’ [11, с. 64–65; 21, с. 76] та думка В. Геннінга, що д. тюрк. **qumlaq** походить від незасвідченого ***qum** < сх. іран. **xwm** – ав. **haoma** [21, с. 76].

Спроби пояснити походження слов. ***хъмелъ** з давньоіранських мов (ав. **haoma**, д.-інд. **sōma** – вид рослини та виготовлений з неї п’янкий напій) М. Фасмер вважав також неприйнятними [17, т. IV, с. 250], але етимологія осет. **xoymællæg / xumællæg** ‘хміль’, ***xumæl** (< іран. ***hauma-aryaka** ‘арійський хом’, пор. перс. **hōm** ‘ефедра, ставчак’, ав. **haoma**, д. інд. **sōma** – рослина і священний напій з неї), яку запропонував В. Абаєв, що поширилося у двох різних варіантах у мовах Європи та Азії [1, т. IV, с. 261–262], набула визнання. Так, етимологію В. Абаєва вважає “вельми переконливою” І. Шервашидзе [21, с. 76]. Г. Дибо називає її “фонетично бездоганною і семантично переконливою”, але, навівши назви ефедри в різних іранських мовах як доказ, що іран. ***hauma-** позначало саме цю рослину, висловлює непорозуміння, для чого аланам у такій традиційній і ритуалізованій діяльності, як виготовлення п’янких напоїв, було переходити на інший вид рослини з перенесенням назви, і констатує: “одначе талиська форма¹, безумовно, підтримує осетинську етимологію”. Зауваживши, що хронологія аланських фонетичних переходів не суперечить припущенню про запозичення в тюркські мови, авторка далі стверджує, що тюркське слово має “майже задовільну алтайську етимологію”, і наводить реконструйовані “праалтайську”, тунгусо-маньчжурську, праяпонську лексеми та монг. **хөмөл** ‘цибуля монгольська’, які не мають нічого спільного з ефедрою чи хмелем [7, с. 121–122].

Походження слов. ***хъмелъ** з чуваської мови заперечив А. Львов і пояснив його безпосередньо з іран. **haoma**, котре “на слов’янському ґрунті могло звучати лише як ***xuma**” і від якого за допомогою слов’янського суфікса **ель** утворився вторинний іменник ***xumelъ** > ***хъмелъ**, після чого ***xuma**, запозичене з якогось іранського наріччя, вийшло як зайвий дублет з ужитку [11, с. 66–67].

¹**hūme** ‘хміль’, ‘площ’. Необхідно ще довести походження цього талиського фітоніма від іран. ***hauma-**. Можна реконструювати його первинну форму ***hūmel**, яка напрочуд добре узгоджується зі слов. ***хъмелъ**.

Гіпотезу А. Львова та інші германські й тюркські етимології слов. ***хмельь** відкинув О. Трубочов, оскільки, на його думку, первинним значенням слов'янської лексеми було 'сп'яніння', а позначення рослини *Humulus lupulus* – вторинним. Він вважає, що слов'янське слово на відміну від тюрк. **qumlaq** та фін. **humala**¹, котрі безпосередньо відбивають іран. ***xum(a)lag** осетинського типу (осет. **xumællæg** < іран. ***haum ala ka**), є запозиченням більш архаїчного іран. ***xum ala** до поширення останнього другим суфіксом **(a)ka** [22, с. 142–144].

Хмелю самому по собі не властиве ніяке "хмільне" дійство, але чому давні слов'яни не могли асоціювати міцність пива з таким важливим його інгредієнтом як хмелеві шишки? В такому разі значення 'сп'яніння', 'хмільний напій' у слова ***хмельь** буде вторинним.

У хмелевих шишках наявні дріжджові грибки, що відіграють таку важливу роль у пивоварінні, а також використовуються як дріжджі (солодова закваска) при випіканні хліба.

Застосування хмелевих шишок, семантика слов'янської лексеми ***хмельь**, а саме '*Humulus lupulus*', 'сп'яніння', 'хмільний напій', її звуковий склад та мотивація назви хмелю в азербайджанській, турецькій і кумицькій мовах наполегливо спонукають звернутися у пошуках етимона споріднених назв хмелю "**h-m-l**" до семітських мов, у яких представлені етимологічні гнізда зі значеннями 'бродити, скисати, бути кислим', 'дріжджі, закваска' тощо: араб. **ḥmr** 'покрити, сховати'; 'спричинити бродіння', 'заквашувати (тісто)', **ḥumār** 'похмілля'², **ḥamr** 'вино', 'хмільний напій', **ḥamīr** 'хліб на дріжджах', **ḥamīrat** 'дріжджі', **ḥumayrat** 'фермент' [2, с. 300], **ḥml** 'бути невідомим' [2, с. 301], **ḥmr** 'to veil, cover, con seal', 'to leaven, ferment', **ḥumrat (ḥamar, ḥumār)** 'a thing (or a composition) which is used as a liniment for beautifying the complexion', 'the plant called wars and certain perfumes which a woman uses as a liniment to beautify her face'³, 'pain, and headache, and annoyance, occasioned by wine', **ḥamr** 'wine', **ḥamīr** 'dough', 'bread (leavened)', **ḥamīrat** 'leaven, ferment' [30, с. 808–809], **ḥml** 'to be effaced, obliterated, imperceptible, unapparent, obscure, unnoted, reputeless, low, soft, gentle' [30, с. 812–813], іпак. **ḥmr**: **ḥmmr** 'to leaven, raise, let rise', 'to ferment', **ḥamur** 'wine', **ḥumra** 'fermenting agent, starter (in making yoghurt, bread, yeast), leaven' [23, p. 145], гебр. **ḥmr** 'to ferment, boil or foam up' [38, p. 330], сир. **ḥmr** 'to ferment', **ḥamrā** 'wine', **ḥamirā** 'leaven', 'leavened bread', **ḥml** 'to gather in (esp. corn into a barn), to amass, lay up, lay by, put away, to take up, gather in, collect, compile', 'to hide, cover over, wrap up' (пор. араб. **ḥmr** 'to veil, cover, con seal?!), 'to ferment, to leaven, to mix', **ḥamilā** 'leaven' [25, p. 108; 33, p. 171–172; 35, p. 146–147].

Араб. **ḥmr**, **ḥml** та сир. **ḥmr**, **ḥml** подібні за звуковим складом і семантикою до наступних лексем: араб. **ḥmz** 'щипати, пекти (язика – про гостру їжу)', **ḥmḍ** 'бути кислим',

¹Фін. **humala** також значить '*Humulus lupulus*' та 'хміль, сп'яніння'.

²Від араб. **ḥumār** 'похмілля' походять перс. **xomar** 'похмілля, сп'яніння, хміль', афг. **xumār** 'хміль, похмілля', 'сп'яніння (від кохання)', 'млість (в очах)', тур. **humar** 'похмілля', 'млосний погляд', туркм. **хумар**, каз. **құмар**, кирг. **кумар**, тат. **кумар**, башк. **кумар** 'сильне бажання, пристрасть'.

³У косметології екстракт хмелевих шишок традиційно додають у засоби для укріплення волосся. Хміль також входить до складу кремів та масок для обличчя, де використовується його схожа з гормонами, ефективна, але при тім безпечна дія.

ḥmmḍ ‘робити кислим’, ‘скисати (про молоко)’, **ḥummāḍ** ‘щавель’ [2, с. 245–246], араб. **ḥamḍ** ‘a kind of plant in which is saltness, which camels eat as though it were fruit, and after which they drink’ [30, с. 644], ірак. **ḥmḍ** ‘to sour, become sour or unpleasant’, **ḥmmḍ** ‘to sour, become sour’, **ḥāmmuḍ** ‘sour, acid’ [23, р. 118–119], гебр. **ḥmṣ** ‘be sour, leavened’, ‘make sour, leaven’, ‘that which is leavened’, ‘vinegar’ [38, р. 329–330], ‘бути різким, гострим’, тому ‘бродити, закисати (про тісто)’ [8, с. 148], сир. **ḥmṣ** ‘to turn sour’, **ḥmaṣ** ‘acid’ [25, р. 108; 33, р. 170; 35, р. 147].

З вищевикладеного бачимо, що жодну зі згаданих етимологій фітонімів “*Humulus lupulus*” в осетинській, слов’янських, германських, фінно-угорських і тюркських мовах визнати остаточною неможливо. Натомість вірогідним є походження осет. хуымæллæг ‘хміль’ та запозиченого зі східноіранських мов тюрк. **qum(u)laq** ‘хміль’, ‘хмелеві шишки’ від арам. **ḥml** ‘дріжджі, закваска’. На іранському ґрунті арам. **ḥml** було оформлене дуже продуктивним суфіксом **ak/ ag** (< д. іран. **a ka, ā ka**), представленим у давньоіранських (мова Авести, давньоперська, скіфо-сарматські наріччя), осетинській [13, с. 164, 341–345] та середньоіранських (середньоперська, або пехлеві, парфянська, хотаносакська, согдійська) [14, с. 68–69, 194–195, 303, 435] мовах. Суфікс утворює іменники від іменників, має гіпокористичне значення, “натуралізує” запозичення з іноземних мов, просто “підсилює” основу нарощенням, не надаючи їй якогось особливого семантичного відтінку. Притім осет. ***xumæl**, слов. ***xъmель** та герм. ***xumalaz** ~ ***xumalōn** могли утворитися безпосередньо від семітського етимона. До речі, із семітських мов запозичене **šemer, hamir** ‘закваска, дріжджі’ у коптській мові [39, р. 264], також аз. діал. **xama, xamro:uz, xəmṛə** ‘дріжджі’ [24, с. 236, 241]. Запропонована семітська гіпотеза знаходить підтримку в семантиці назви хмелю, за його застосуванням, дріжджовою травою у турецькій, азербайджанській та кумицькій мовах.

Чому саме арамейську можна вважати вірогідним джерелом назви хмелю у тюркських, осетинській, слов’янських, фінно-угорських та германських мовах? У період асирійського та вавилонського панування (починаючи з VIII–VII ст. до н. е.) арамейська стає міжнародною мовою. В епоху Ахеменідів (VI–IV ст.) арамейська була офіційною мовою Перської держави в її західній частині, а також основною торговою мовою від Єгипту і Малої Азії до Індії. З кінця I тисячоліття арамейські діалекти були розповсюджені у Палестині, Месопотамії, Сирії та західних областях Ірану. Від арамейського письма походять квадратне гебрайське, набатейське (прототип арабського), парфянське, пехлеві, письмо Авести, хорезмійське і согдійське, нащадками котрого є давньотюркське та уйгурське, бактрійське (кхарошті) і, можливо, ще вірменське, грузинське та агванське письмо. Літературна сирійська мова зіграла важливу роль у духовному житті християнського Сходу [4, с. 302–348, 355–385; 19, с. 194–197].

Визначення семітського етимона ускладнюється найбільш мінливою та нестійкою областю звукового складу арамейської мови – вокалізму (див. [19, с. 205–207]), тому наразі лишається гадати, яка саме арамейська лексема могла стати епонімом розглянутих фітонімів. Думка О. Трубочова щодо первинного семантичного значення слов. ***xъmель** та сп’яніння пташки від хмелевих шишок у нартському епосі привертають увагу до араб. **ḥumār** ‘похмілля’, ‘pain, and headache, and annoyance, occasioned by wine’, якому мало б відповідати арам. ***ḥumāl**. Зважаючи на косметичні властивості хмелю,

цікавою є арабська назва якоїсь рослини **ḥumār (ḥamar, ḥumrat)** у словнику Лейна, з якої жінки готували мазь для обличчя. З фітонімами **хоумәлләг / xumәлләг та qum(a) laq** араб. *ḥumāl ‘хміль (?)’ фонетично добре корегує.

Лишається сподіватися, що комусь пощастить натрапити в писемних пам’ятках чи в живих іранських мовах та діалектах на лексичне підтвердження арамейського походження фітонімів “Humulus lupulus”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка / Ин-т языкознания АН СССР / В. И. Абаев. – Т. I (А–К²). – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 656 с.; Т. IV (U–Z). – Л. : Наука, 1989. – 326 с.
2. Арабско-русский словарь. Около 33 тыс. слов ; изд. третье, стереотип. / сост. Х. К. Баранов. – М. : ГИИНС, 1962. – 1188 с.
3. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь. Около 50 тыс. слов ; изд. второе, пререраб. и доп. / И. Х. Дворецкий. – М. : Рус. язык, 1976. – 1096 с.
4. *Дирингер Д.* Алфавит / Д. Дирингер ; пер. с англ. – М. : Из-во иностр. лит-ры, 1963. – 656 с.
5. *Домосилецкая М. В.* Фитоним *Humulus lupulus* ‘хмель обыкновенный’ в балканских языках и диалектах / М. В. Домосилецкая // Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIV. Материалы чтений, посвященных памяти проф. М. М. Тронского (21–23 июня 2010 г.). Часть I / Ин-т лингвистических исследований РАН. – СПб. : Наука, 2010. – С. 222–234.
6. Древнетюркский словарь. – Л. : Наука, 1969. – 676 с.
7. *Дыбо А. В.* Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период / А. В. Дыбо. – М., 2007. – 221 с.
8. Еврейский и халдейский этимологический словарь к книгам Ветхого Завета. Т. 1. Еврейско-русский словарь / Сост. О. М. Штейнберг. – Вильна, 1787. – 526 с.
9. *Калоев Б. А.* Колесо Балсага / Б. А. Калоев // Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 280.
10. *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. Писано для получения степени магистра исторических наук. – Харьков : Печатано в университетской тип., 1843. – 214 с.
11. *Львов А. С.* Из лексикологических наблюдений. 17. Ц. слав. *ihê-èià*; 18. К этимологии тюрк. *qumlay и слав. *sh̆mely̆* / А. С. Львов // Этимология. 1979. – М. : Наука, 1981. – С. 60–67.
12. Нарты. Осетинский героический эпос : в трех книгах. Кн. 2. – М. : Наука, 1989. – 492 с. – (Эпос народов СССР).
13. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки / Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Наука, 1979. – 388 с.
14. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки / Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Наука, 1981. – 544 с.
15. Пиво (история) // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. XXIII А (Петропавловский – Поватажное). – С. 571–573.
16. *Пирейко Л. А.* Тальшско-русский словарь. 6600 слов / Л. А. Пирейко. – М. : Рус. язык, 1976. – 352 с.
17. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: в четырех томах / М. Фасмер ; пер. с нем. и дополнения О. Н. Трубачева; изд. 2-е, стереотип. – М. : Прогресс, 1987. – Т. III (муза – сят). – 831 с.; Т. IV (Т – ящур). – 861 с.
18. Хмель (история и статистика) // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1903. – Т. XXXVII (Хаким – Ходоров). – С. 453–455.

19. *Церетели К. Г.* Арамейский язык / К. Г. Церетели // Языки Азии и Африки. IV. Афразийские языки. Книга 1: Семитские языки / Ин-т востоковедения АН СССР. – М. : Наука, 1991. – С. 194–249.
20. *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка / П. Я. Черных. ; 13560 слов. 3-е изд., стереотип. – М. : Рус. язык, 1999. – Т. 2 (панцирь – ящур). – 560 с.
21. *Шервашидзе И. Н.* Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд / И. Н. Шервашидзе // Вопросы языкознания. – 1989. – №2. – С. 55–92.
22. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 8 (*ха – *jъьъlga) / под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1981. – 252 с.*
23. *A Dictionary of Iraqi Arabic: Arabic–English / Edited by D. B. Woodhead and W. Beene. – Georgetown Univ. Press, 1967. – 522 p.*
24. *Azerbaycan dialektoloji lügəti. II cild (M–Z) / Sefi Behbutov. – Ankara : Türk Dil Kurumu, 2003. – s. 375–653.*
25. *Costaz L.* Dictionnaire syriaque-français. Syriac-English Dictionary. Troisième édition. – Beyrouth, 2002. – XXIV, 421 p.
26. *Dauzat A.* Nouveau dictionnaire étymologique et historique. Deuxième édition revue et corrigée / A. Dauzat, J. Dubois, H. Mitterand. – Paris : Librairie Larousse, 1981. – XLIX, 804 p.
27. *Diez F.* An Etymological Dictionary of the Romance Languages. Translated from German by T.C. Donkin / F. Diez. – London; Edinburgh, 1864. – 482 p.
28. *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch / E. Fraenkel. – Heidelberg : Carl Winter. Universitätsverlag; Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1962. – 1560 s.
29. *Hellquist E.* Svensk etymologisk ordbok / E. Hellquist. – Lund, 1922. – 282 s.
30. *Lane E. W.* An Arabic-English Lexicon. In Eight Parts / E. W. Lane. – Beirut, 1968. – Part 2 (837 – .(خ–ح p.
31. *Mediae latinitatis lexicon minus / Composuit J. F. Niermeyer. – Leiden : E. J. Brill, 1976. – 1138 p.*
32. *Nelson M.* The Barbarian’s Beverage: A History of Beer in Ancient Europe / M. Nelson. – N.Y. : Routledge, 2005. – 213 p.
33. *Oraham A. J.* Oraham’s Dictionary of the Stabilized and Enriched Assyrian Language and English / A. J. Oraham. – Chicago, 1943. – 576 p.
34. *Orel V.* A Handbook of Germanic Etymology / V. Orel. – Leiden; Boston : Brill, 2003. – 683 p.
35. *Payne Smith R.* A Compendious Syriac Dictionary Founded upon the Thesaurus Syriacus. Edited by J. Payne Smith (Mrs. Margoliouth) from Sheets of the First Edition (1903) / R. Payne Smith. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1957. – 626 p.
36. *Prati A.* Vocabulario etimologico italiano / A. Prati. – Torino, 1951. – 1097 p.
37. *Smoczyński W.* Słownik etymologiczny języka litewskiego / W. Smoczyński. – Wilno, 2007. – XXVII, 797 s.
38. *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon: with an Appendix Containing the Biblical Aramaic / by Francis Brown, with Cooperation of S. R. Driver and Charles A. Briggs. Reprinted from the 1906 Edition. – Peabody (Massachusetts) : Hendrickson Publishers, Inc., 1996. – 1184 p.*
39. *Vycichl W.* Dictionnaire étymologique de le langue copte / W. Vycichl. – Leuven : Peeters, 1983. – 521 p.
40. *Wörterbuch der ostfriesischen Sprache. Etymologisch bearbeitet von J. von Doornkeat Koolman. Zweiter Band (H – püt-water). – Norden: Verlag von Herm. Braams, 1882. – 781 s.*

*Стаття: надійшла до редакції 15.10.2010
прийнята до друку 15.11.2010*

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ ТА ДІАЛЕКТІВ

абх. – абхазька	люк. – люксембурзька
ав. – мова Авести	манс. – мансійська
авар. – аварська	мар. – марійська
аз. – азербайджанська	мен. – менська
алб. – албанська	мокш. – мокшанська
алт. – алтайська	н. в. нім. – нововерхньонімецька
афг. – афганська (пушту)	н.-грец. – новогрецька
араб. – арабська	нім. – німецька
балк. – балкарська	перс. – перська
башк. – башкирська	пол. – польська
білорус. – білоруська	порт. – португальська
болг. – болгарська	прагерм. – прагерманська
брет. – бретонська	праслов. – праслов'янська
вал. – валлійська	рум. – румунська
вепс. – вепська	саам. – саамська
вірм. – вірменська	с.-в.-нім. – середньовісньонімецька
гебр. – гебрійська (давньоєврейська)	с.-н.-нім. – середньонісньонімецька
гел. – гельська	серб.-хорв. – сербсько-хорватська
герм. – германські	сир. – сирійська
гол. – голландська	слов. – слов'янські
грец. – грецька	словац. – словацька
груз. – грузинська	словен. – словенська
дан. – данська	с.-н.-нім. – середньонісньонімецька
д.-англ. – давньоанглійська	ст.-валлон. – староваллонська
(англосаксонська)	ст.-слов. – старослов'янська
д.-в.-нім. – давньовісньонімецька	ст.-угор. – староугорська
діал. – діалектне (слово)	ст.-франц. – старофранцузька
д.-інд. – давньоіндійська	сх.-іран. – східноіранські
д. іран. – давньоіранські	тал. – талійська
д.-ісл. – давньоісландська	тюрк. – тюркські
д.-рус. – давньоруська	тат. – татарська
ерз. – ерзянська	угор. – угорська
ест. – естонська	удм. – удмуртська
інг. – інгуська	тур. – турецька
іран. – іранські мови	туркм. – туркменська
ірак. – іракський діалект арабської	тюмен. – тюменський діалект сибірських татар
ісп. – іспанська	фін. – фінська
іт. – італійська	флам. – фламандська
каб. – кабардинська	франк. – франкський діалект
каз. – казахська	франц. – французька
карач. – карачаївська	хак. – хакаська
кирг. – киргизька	чаг. – чагатайська
кит. – китайська	чес. – чеська
куманд. – кумандинська	чув. – чуваська
лат. – латинська	швец. – шведська
латис. – латиська	шор. – шорська
лит. – литовська	яп. – японська

THE EURASIAN PHYTONYMS “HOP” AND ARAMIC (SYRIAN) HML, HMR, ARABIC HMR, HML

Valeriy Bushakov

*Mariupol State University,
Greek Philology Department,
129-a, Budivelnikiv avenue, Mariupol, Donetsk Region, Ukraine, 87500,
tel.: 06295289476 e-mail: grechfak@yandex.ru*

Israel-Arabian conflict has changed from a regional one, and received the global status now. A nudirectional principle, aimed the preserving friendly relations with both parties of the conflict.

Key words: Un Authority, foreign policy, international relations.

ЕВРАЗИЙСКИЕ ФИТОНИМЫ “ХМЕЛЬ” И АРАМ. (СИР.) HML, HMR, АРАБ. HMR, HML

Валерий Бушаков

*Мариупольский государственный университет,
кафедра греческой филологии,
129-а, просп. Строителей, Мариуполь, Украина, 87500,
тел.: 06295289476 e-mail: grechfak@yandex.ru*

Ни одну из существующих этимологий фитонимов “*Humulus lupulus*” в осетинском, славянских, германских, финно-угорских и тюркских языках (В. И. Абаев, А. С. Львов, О. Н. Трубачев и др.) нельзя признать достоверной или достаточно убедительной. Автором предложена альтернативная семитская этимология: осет. хуымæллаг ‘хмель’, тюрк. qm(u)laq ‘хмель’, ‘хмелевые шишки’ произошли от арам. (сир.) hml ‘дрожжи, закваска’, оформленного в восточноиранских языках суффиксом ak / ag, который образует существительные от существительных, имеет гипокористическое значение, “натурализирует” заимствования из иностранных языков. Слав. *хъмель и герм. *xumalaz ~ *xumalōn могли произойти непосредственно от семитского этимона. Предложенная гипотеза находит поддержку в семантике тур. (диал.), азерб. maуа otu ‘хмель’ (букв. “дрожжевая трава”).

Ключевые слова: фитоним хмель, этимология, этимон, семитские языки, иранские языки.